

Νεκρικὰ ἔθιμα εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὸν λαϊκὸν μας πολιτισμὸν

1. Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἔθιμα¹

1.1 Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κηδεία

Πολὺ μεγάλη σημασία ἐδίδετο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν προσπικουσῶν τιμῶν εἰς τὸν τεθνεῶτα καὶ ἰδίως εἰς τὴν ταφὴν του εἰς τὴν πατρῶαν γῆν, ὅθεν καὶ ἡ ἄρνησις ταφῆς ἦτο μία ἐκ τῶν μεγίστων ποινῶν τὰς ὁποίας ἐπέβαλλε ἡ Πολιτεία.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κηδεία περιλαμβάνει τρεῖς κυρίας φάσεις: τὰ τελούμενα εἰς τὴν οἰκίαν μετὰ τὸν θάνατον ἦτοι τὴν *πρόθεσιν*, τὴν *ἐκφορὰν*, δηλαδὴ τὴν μεταφορὰν καὶ τὴν ἀπόθεσιν τοῦ σώματος εἰς τὸ νεκροταφεῖον, καὶ τὸν *περίδειπνον*, δηλαδὴ τὸν νεκρόδειπνον ὁ ὁποῖος παρατίθεται εἰς τὴν οἰκίαν μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν. Φυσικὰ ἀκολουθοῦν αἱ ἐπιμνημόσυνοι τελεταὶ ἀνὰ τακτὰ διαστήματα. Ἐὰς διευκρινισθῆ ἔδω ὅτι ἡ κατωτέρω ἀναφορὰ μας ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἀπτικὴν κηδείαν, περὶ τῆς ὁποίας ἔχομε τὰς πλείστας πληροφορίας.

Ἐὰς ἀρχίσωμε εὐθύς τὴν πραγματευσίν μας ἀπὸ τὴν *πρόθεσιν*. Ἐπειδὴ τῷ θανάτῳ ἐνὸς ἀνθρώπου αἱ γηραιότεραι γυναῖκες τοῦ οἴκου ἔπλενον τὸ σῶμα του, τὸ ἤλειφον μὲ ἔλαιον καὶ τὸ ἐστόλιζον μὲ ἄνθη, κορδέλλας καὶ κοσμήματα. Τὸ τελετουργικὸν λουτρὸν ἦτο ἀπαραίτητον· ὁ Σωκράτης μάλιστα ἐλούσθη οἰκειοθελῶς προτοῦ πιῆ τὸ κώνειον, προκειμένου νὰ ἀπαλλάξῃ τὰς γυναῖκας ἀπὸ τὸν κόπον! Τὴν ἐπομένην τοῦ θανάτου του ἐξετίθετο ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν του ἐπὶ μίαν ἡμέραν προκειμένου νὰ τὸν θρηνήσῃ καὶ νὰ τὸν ἀποχαιρετήσῃ ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ συγγενεῖς του, καθὼς καὶ νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν οἱ συμπολιταὶ του: πρόκειται γιὰ τὴν λεγόμενὴν “πρόθεσιν”. Ὁ νεκρὸς ἔκειτο ἐπὶ μιᾶς κλίνης κεκαλυμμένος —πλὴν τοῦ προ-

σώπου του— με τὸ “ἔνδυμα” καὶ τὰ “ἐπιβλήματα”· ἡ κεφαλὴ του ἐστηρίζετο ἐπὶ προσκεφαλαίου, ἐνῶ , προκειμένου νὰ μὴ μένη ἀνοικτὸν τὸ στόμα του, ἐτυλίγοντο ταινίαι (“ὀθόνη”) περίξ τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς κάτω σιαγόνος του. Ἐπὶ ἀγγειογραφῶν βλέπομε τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ νὰ εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὴν θύραν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν προχωροῦν πρὸς τὸ μέρος του ἐν παρατάξει ἄνδρες μετὰ τὴν δεξιάν των χεῖρα ὑψωμένην καὶ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Πρόκειται διὰ τὴν παραδοσιακὴν χειρονομίαν χαιρετισμοῦ τοῦ νεκροῦ, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀκριβῶς ἀναφέρεται ὁ Ὅρεσθης εἰς τὰς *Χοιφόρους* τοῦ Αἰσχύλου (στ. 9) ὅταν λέγῃ «οὐδ’ ἐξέτεινα χεῖρ’ ἐπ’ ἐκφορᾷ νεκροῦ».

Τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν ἔχομε τὴν **ἐκφορᾶν**: τὴν μεταφορὰν τοῦ νεκροῦ ἐν πομπῇ πρὸς τὸ νεκροταφεῖον ἥτις ἐτελεῖτο κατὰ τὰς πρώτας πρωΐνας ὥρας, συνήθως ἄνευ θρήνου καὶ ἡ πομπὴ διέσχισε μόνον τοὺς δευτερεύοντας δρόμους τῆς πόλεως, ὅπως προέβλεπε ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος ἦτο αὐστηρὸς, τόσον εἰς τὴν Ἀττικὴν ὅσον καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἀποσκοπῶν εἰς τὸν μετριασμὸν τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πένθους. Κατὰ τὴν μεταφορὰν ὁ νεκρὸς ἔκειτο κεκαλυμμένος (πλὴν τῆς κεφαλῆς) ἐπὶ κλίνης φερομένης διὰ τῶν χειρῶν ἢ ἐφ’ ἀμάξης. Μόλις ἔφθανε ἡ πομπὴ εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἐγένετο ὁ ἐνταφιασμὸς τοῦ νεκροῦ καὶ κατόπιν ἐτελοῦντο χοαὶ καὶ προσφοραὶ καρπῶν. Ὁ Σόλων ἀπηνόρευσε τὴν θυσίαν βοῶν ἐπὶ τοῦ τάφου. Ἡ ὅλη τελετὴ, ἡ ὁποία πιθανὸν περιελάμβανε καὶ ἄλλας πράξεις, ἐκαλεῖτο “τὰ τρίτα”. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔνδυμα τῶν πενθούτων, ἃς ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς νομοθεσίας τοῦ Γαμβρείου (πλησίον τῆς Περγάμου), ὅπου ὀρίζεται νὰ φοροῦν αἱ γυναῖκες σκοῦρα ἐνδύματα, ἐνῶ οἱ ἄνδρες σκοῦρα ἢ λευκά.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ, προτοῦ εἰσέλθουν εἰς τὴν οἰκίαν, ἔπλενον τὰς χεῖρας των μετὰ ὕδωρ ἐξ ἀγγείου τοποθετημένου ἔξω ἀπὸ τὴν θύραν. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὴν ἐδραϊάν πεποίθησιν τῶν Ἑλλήνων ὅτι ὁ θάνατος ἐπιφέρει μίasma ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὀφείλει νὰ ἀπαλλαγῇ ὁ ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ νεκροῦ. Κατόπιν ἐτελεῖτο τὸ **περιδείπνον**, γεῦμα τὸ ὁποῖο παρέθετε ἡ οἰκογένεια τοῦ νεκροῦ εἰς τοὺς συγγενεῖς τῆς. Πρόκειται διὰ συνήθεια παγίαν τῶν Ἑλλήνων, μαρτυρουμένην ἤδη εἰς τὴν Ἰλιάδα: εἰς τὴν ραψωδίαν Ψ (29 κ.έ.) ἔχομε τὸ πλούσιον γεῦμα τὸ ὁποῖον παραθέτει ὁ Ἀχιλλεὺς ἅμα τῷ θανάτῳ τοῦ Πατρόκλου, ἐνῶ τὸ ἔπος κλείνει μετὰ τὴν εἰκόνα τοῦ λαμπροῦ συμποσίου τὸ ὁποῖον παραθέτει ὁ Πρίαμος μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ Ἑκτορος. Ἡ σημασία τῶν νεκροδείπνων ἦτο μεγάλη, καθὼς ἐκρίνετο ὅτι παρείχετο οὕτω εὐχαρίστησις εἰς τὸν νεκρὸν, διὸ καὶ ὁ Ὅρεσθης εἰς τοὺς στίχους 483-’5 τῶν *Χοιφόρων* ὑπενθυμίζει εἰς τὸν πατέρα του, ὅτι ἐὰν δὲν συνδράμῃ τὸ ἐκδικητικὸν του ἔργον, τότε δὲν θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρίαν

να ἀπολαύη τῶν νεκρικῶν δείπνων (ἀναφερόμενος βεβαίως εἰς νεκροδείπνους τελουμένους ἀρκετὸν χρόνον μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν):

«Οὕτω γὰρ ἂν σοι δαῖτες ἔννομοι βροτῶν
κτιζοῖατ'· εἰ δὲ μή, παρ' εὐδείπνοις ἔσσι
ἄτιμος ἐμπύροισι κνισωτοῖς χθονός».

Τὴν ἐνάτην ἡμέραν ἐγίνοντο ἐθιμικαὶ τελεταὶ ἐπὶ τοῦ μηνίματος, τὰ καλούμενα “ἔνατα”. Κατόπιν ἐτελοῦντο ἐτήσιοι ἀναμνηστικαὶ τελεταί, τῶν ὁποίων ἡ σημασία ἦτο πολὺ μεγάλη. Εἰς τὴν Ἀττικὴ ἔχομε τὴν ἑορτὴν τῶν Γενεσίων, ἡ ὁποία ἀρχικῶς μὲν ἐτελεῖτο κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων τοῦ νεκροῦ, κατόπιν δέ, κατὰ ρύθμισιν τοῦ Σόλωνος, τὴν 5ῃ Βοηδρομιῶνος (Humphreys, 1989, 100-101). Ἄλλα ὀνόματα ἑορτῶν τὰ ὁποία μᾶς παραδίδονται εἶναι Ἐπιτάφια, Νεκύσια, Νεμέσια, Ἀποφράδες, Μιαραὶ Ἡμέραι, Ἐνιαύσια κ.ἄ.

Οἱ νεκρόδειπνοι ἐντάσσονται εἰς τὸ εὐρύτερον πλαίσιον τῶν ἐπιμνημοσύνων τελετῶν, αἱ ὁποῖαι τελοῦνται εἴτε ἰδιωτικῶς ὑπὲρ πεφιλημένων νεκρῶν τῆς οἰκίας, εἴτε ὑφ' ὅλης τῆς πόλεως. Μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἐν Ἀθήναις ἔχομε τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀνθεστηριῶν, ἡ ὁποία εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τοὺς νεκρούς, οἱ ὁποῖοι καὶ καλοῦνται νὰ ἀνέλθουν ἐπὶ τῆς γῆς (βλ. Ἑλλ. Πάνθεον, τ. 7). Ἐνίοτε φυσικά, εἰς περιπτώσεις ἐπιφανῶν νεκρῶν αἱ ἐπιμνημόσυνοι τιμαὶ ἀνέρχονται εἰς τὸ ὕψος τῆς ἡρωολατρείας, ὅποτε τελοῦνται ἐναγίσματα. Διὰ τοὺς ἥρωας διετηρήθη μάλιστα καὶ τὸ ἔθιμον τῆς τελέσεως ἀγώνων πρὸς τιμὴν των, κατὰ τὸ ὀμηρικὸν πρότυπον: οὕτω ἐτιμᾶτο ὁ Μιλτιάδης ἐν Θράκῃ, ὁ Λεωνίδας ἐν Σπάρτῃ καὶ ὁ Τιμολέων ἐν Συρακούσαις.

Περαίνοντες τὴν περιγραφὴν τῆς κηδείας ἀξίζει νὰ τονίσωμε ἓνα θέμα ἥδη θιγέν, αὐτὸ τοῦ μιάσματος τοῦ θανάτου, πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποιοῖτο κατ' ἐξοχὴν τὸ ὕδωρ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλύσιν τῶν χειρῶν πρὸ τοῦ περιδείπνου, ἃς ἀναφέρωμε ἐδῶ τὴν τέλεσιν ἐξαγνισμοῦ τῆς οἰκίας τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν.

Ὅμιλοῦντες περὶ κηδείας εἶναι ἄδίκον νὰ παραλείψωμε νὰ ἀναφέρωμε ὅσα — ὀλίγα ἔστω — γνωρίζομε περὶ τῶν νεκρικῶν ἐθίμων τῆς Σπάρτης. Ἡ λακωνικὴ κηδεία ἦτο λιπὴ, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχον καὶ νόμοι διὰ τὴν περιστολὴν τῶν δαπανῶν ἀναγόμενοι εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Λυκούργου. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος (*Λυκοῦργος* 27), ὁ Λυκοῦργος ἀπηγόρευσε νὰ θάπτονται μετὰ τοῦ νεκροῦ κτερίσματα καὶ ὥρισε ὡς κάλυμμα τοῦ τεθνεῶτος ἓνα ἐρυθρὸν σάβανον καὶ

φύλλα έλαιάς. Εί̄ναι άξιοσημείωτον ότι δέν έπετρέπετο νά γράφουν έπί τής στήλης τό όνομα τοῦ νεκροῦ, έκτός εάν ήτο πεσών έν πολέμῳ ή ίέρεια θανοῦσα έν ενεργεία ή γυνή αποβίωσασα κατά τόν τοκετόν. Ό χρόνος τοῦ πένθους διήρκει ένδεκα ήμέρας, ένῶ τήν δωδεκάτην προσεφέρετο θυσία εις τήν Δήμητρα· οί βασιλείς όμως έτιμῶντο ιδιαιτέρως δια γενικοῦ πένθους.

1.2 Τρόποι ταφής ανά εποχάς

Έχοντες όμιλήσει περι τῶν τελετῶν, άξίζει έδώ νά πραγματευθῶμεν τό θέμα τῶν τρόπων αποθέσεως τοῦ σώματος κατά τήν έλληνικήν άρχαιότητα. Θεωροῦμε δέ ότι εἶναι άναγκαία μία ιστορική άναδρομή εις τά έλληνικά ταφικά έθιμα τῶν προκλασσικῶν χρόνων προτοῦ φθάσωμε εις τήν πραγματέυσιν τῶν έθίμων τής Κλασσικῆς έποχῆς.

Άς άρχίσωμε άπό τήν ύστέραν έποχήν τοῦ Χαλκοῦ, τήν **Μυκηναϊκήν** δηλαδή περίοδον (~1580-1100), ή όποία χαρακτηρίζεται άπό τούς μνημειώδεις θολωτούς και λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους έντός τῶν όποίων εύρέθησαν πλούσια κτερίσματα: όπλα, άγγεία, κοσμήματα και άλλα άντικείμενα τά όποία ήσαν τοποθετημένα έντός λάκκου εις τό δάπεδον τοῦ θαλάμου ή έντός ξυλίνου φερέτρου ή πηλίνης “σαρκοφάγου”. Εἶναι δέ χαρακτηριστικόν ότι οί Έλληνες τής ιστορικής περιόδου ήσθάνθησαν δέος ένώπιον τῶν μνημείων αὐτῶν και εις ένδειξιν τιμῆς άπέθετον προσφοράς εις αὐτά ή άνήγειρον περιβόλους πέριξ τούτων.

Η καταστροφή τῶν μυκηναϊκῶν άνακτορικῶν θέσεων συνέβη, ως γνωστόν, περι τό τέλος τοῦ -13ου αιώνος. Τότε συντελεῖται ή μετάβασις άπό τήν έποχήν τοῦ Χαλκοῦ εις αὐτήν τοῦ Σιδήρου. Βασικός νεωτερισμός τής μεταβατικῆς αὐτῆς περιόδου εἶναι ή γενίκευσις τής χρήσεως έσκαμμένων τάφων, τῶν καλουμένων “κιβωτιστήμων”, έπενδεδυμένων και καλυμμένων δια λιθίνων πλακῶν. Εύρέθησαν μάλιστα και δύο νεκροταφεία άποκλειστικῶς λακκοειδῶν τάφων εις τήν Σαλαμίνα και τόν Κεραμεικόν. Τήν έποχήν αὐτήν έχομε και διάδοσιν τής καύσεως τῶν νεκρῶν, αἱ δέ τοιαῦται ταφαί ήσαν άρχικῶς δευτερογενεῖς (πρωτογενῆς καῦσις: ό νεκρός άποτεφροῦται έπί τοῦ τάφου, ένῶ δευτερογενῆς όταν ή άποτέφρωσις τοῦ σώματος έγίνετο άλλαχοῦ). Δεύτερον χαρακτηριστικόν τῶν ταφικῶν έγκαταστάσεων τής έποχῆς εἶναι ή άπό τῶν μέσων τοῦ 11ου αιώνος εμφάνισις τοῦ Πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Τότε εμφανίζονται και τά πήλινα ειδώλια τά σχηματίζοντα τήν μορφήν θρηνηδοῦ με τās χειρας έπί τής κεφαλῆς, εικόνα οικεία κατά τās μετέπειτα έποχάς.

Κατά τήν Ύστέραν Έποχήν τοῦ Χαλκοῦ αἱ Άθῆναι λαμβάνουν χαρακτῆρα πόλε-

ως και αρχίζουμε την καταγραφήν τῶν νεκροταφείων της. Τότε ἔχομε ταφὰς ἐντὸς ὀρθογωνίων λάκκων διαμορφωθέντων ἐντὸς τοῦ χώματος ἢ βράχου και ἐπενδεδυμένων διὰ λιθίνων πλακῶν. Συνήθης τρόπος ἀποθέσεως τοῦ σώματος ἦτο ὁ ἐνταφιασμός, ὅμως σταδιακῶς ἐπικρατεῖ ἡ καῦσις διὰ τοὺς ἐνηλίκους κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν περίοδον (11ος -10ος αἰών), ὅποτε ἡ ἀποτέφρωσις τοῦ σώματος ἐτελεῖτο ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου· ἡ τέφρα τοῦ νεκροῦ ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς ἀμφορέως, ὁ ὁποῖος ἐνίοτε περιεῖχε και κοσμήματα ἢ ἄλλα ἀντικείμενα ἀξίας. Οἱ τάφοι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐσημαίνοντο πιθανώτατα διὰ μικροῦ τύμβου ἐκ χώματος.

Φθάνομε εἰς τὴν **Γεωμετρικὴν** ἐποχὴν (9ος-8ος αἰών), ὅποτε ἔχομε παράλληλον χρῆσιν τοῦς ἐνταφιασμοῦ και τῆς καύσεως, ἀναλόγως τῆς προσωπικῆς προτιμῆσεως ἐκάστου· σημειωτέον ὅμως ὅτι αἱ καύσεις εἶναι κατὰ κανόνα δευτερογενεῖς. Κατὰ τὴν πλεόν συνήθη περίπτωσιν τὸ τεφροδόχον ἀγγεῖον ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς ὀπῆς τοῦ νεκρικοῦ λάκκου εἰς τὸν πυθμένα του, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου διεσκορπίζοντο τὰ ὑπολείμματα τοῦ ὑλικοῦ τῆς πυρᾶς. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ χρησιμοποιεῖται ὁ παραδοσιακὸς ἤδη κιβωτιόσχημος τάφος ἐπενδεδυμένος μὲ σχιστολιθικὰς πλάκας, ἐνῶ ἡ συνήθης στάσις τοῦ σώματος εἶναι ἡ ὑπτία μὲ τὰς δύο χεῖρας ἐπὶ τῶν πλευρῶν. Ἐχρησιμοποιοῦντο ξύλινα σήματα, τὰ ὁποῖα φυσικὰ δὲν διεσώθησαν, πρόχειροι κυβόσχημοι στῆλαι, καθὼς και πύλινα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἔφερον κατὰ κανόνα παραστάσεις ταφικῶν ἐθίμων, κυρίως τῆς “προθέσεως” και τῆς “ἐκφορᾶς”. Μεταξὺ τῶν νεκρικῶν προσφορῶν διακρίνομε χρυσᾶ ἐλάσματα μὲ ποικίλην διακόσμησιν, ὄπλα, περόνας και πόρπας, κοσμήματα και εἰδῶλια.

Προχωροῦμε εἰς τὴν **Ἀρχαϊκὴν** περίοδον, ἡ ὁποῖα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 700 και ἐκπνέει κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Μηδικῶν πολέμων· τότε οἱ ἐνταφιασμοὶ ἐνηλίκων εἶναι ὀλιγώτεροι ἀπὸ τὰς καύσεις. Ἐπίσης εὐρίσκομε πολλὰς ταφὰς παιδίων ἐντὸς ἀγγείων, ὧν ἐξαίρετον παράδειγμα παρέχει ὁ ἐξ Ἐλευσίνος “ἀμφορεὺς τοῦ Πολυφήμου” (-7ου αἰῶνος). Πρέπει ἐπιπλέον νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν κυριαρχεῖ ἡ πρωτογενὴς καῦσις: ὁ νεκρὸς ἀποτεφροῦται ἐπὶ τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἔχει μεγάλο βάθος, συχνὰ φθάνον τὰ δύο μέτρα, και διαθέτει σύστημα ἐξαερισμοῦ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς πλήρους ἀποτεφρώσεως τοῦ σώματος: ἀπλᾶ ἐπιμήκη αὐλάκια ἢ πλεόν σύνθετα συστήματα ἐξαερισμοῦ μὲ παραπλεύρους βραχίονας διαμορφοῦνται εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν λάκκων, προκειμένου νὰ ὑπάρχη κυκλοφορία ἀέρος περὶ τὸν σωρὸν τῶν ξύλων (κατὰ κανόνα κληματόβεργαι και ρυτινώδη ξύλα), μὲ τὰ ὁποῖα ἐγέμιζαν τὸν λάκκον. Μετὰ τὴν σῶρευσιν τοῦ καυσίμου ὑλικοῦ εἰς τὸν λάκκον, ἐτοποθετοῦν εἰς τὴν θέσιν της τὴν νεκρικὴν κλίνην, ἡ ὁποῖα ἦτο ξυλίνη και κατὰ κανόνα εἶχε προεξεχούσας λαβὰς αἱ ὁποῖαι προ-

σηρμόζοντο εἰς ἐγκοπὰς εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ λάκκου. Τὰ ἐντόνως κεκαυμένα δάπεδα καὶ τοιχώματα τῶν λάκκων μαρτυροῦν τὴν ἔντασιν τῆς πυρᾶς, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἡ καῦσις ἦτο τόσον τελεία, ὥστε εἶναι συχνὰ ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ ἡ ἀρχικὴ θέσις τοῦ σώματος. Ἄς ὑπογραμμισθῇ τὸ ὅτι, τόσον κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν Κλασσικὴν ἐποχὴν ἐπεζητεῖτο ἡ, κατὰ μέγιστον βαθμὸν, πλήρης καῦσις τοῦ σώματος. Τέλος, μετὰ τὴν καῦσιν ὁ ταφικὸς λάκκος ἐπεχώνετο μὲ χῶμα καὶ λίθους.

Ἐδῶ θὰ πρέπη νὰ ἀναφερθῇ ὅτι ἔχομε δύο βασικὰ εἶδη τάφων, τοὺς κτιστοὺς τάφους καὶ τοὺς τύμβους. Οἱ τύμβοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ χῶμα (καθαρὸν ἢ μὲ ὄστρακα) συνεσωρευμένον ὑπεράνω τοῦ τάφου, ἡ δὲ διάμετρος των κυμαίνεται μεταξὺ 4 καὶ 10 μέτρων, ἐνῶ τὸ ὕψος των ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὸ 1 μέτρον. Περὶ τὸ 600 ὁ τύπος τῆς κατασκευῆς των ἥλλαξε: κάθετοι τοῖχοι κτισμένοι μὲ κανονικὰς σειρὰς ὠμῶν πλίνθων ἤρχισαν νὰ ἀντικαθιστοῦν τὰς κεκλιμένας πλευρὰς τῶν χωματίνων τύμβων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς κτιστοὺς τάφους, ὀφείλομε νὰ διευκρινίσωμε ὅτι ὁ νεκρὸς ἔκειτο ὑποκάτω αὐτῶν τεθαμμένος καὶ ὄχι ἐντὸς αὐτῶν, ὅπως σήμερον. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ τάφου ἐστερεώνοντο ἐνίοτε πῆλινοι πίνακες ζωγραφικῆς, ἐξ ὧν ἀρκετοὶ ἦσαν δημιουργήματα τῶν διασήμων ζωγράφων Σοφίλου, Λυδοῦ καὶ Ἐξηκίου, εἰκόνιζον δὲ σκηνὰς προθέσεως καὶ θρήνου.

Κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴν Ἐποχὴν, ἂν καὶ διὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῶν τάφων (κτιστῶν τάφων καὶ μνημειωδῶν τύμβων μετ' ἐξαιρετικοῦ γλυπτοῦ διακόσμου) ἐδᾶπανῶντο τεράστια ποσά, ὁ ἴδιος ὁ τάφος ἔμενε συχνὰ ἀκτέριστος. Ἡ ἀπόθεσις τῶν προσφορῶν ἐγένετο εἰς εἰδικὰς “θέσεις προσφορῶν”, ἀβαθεῖς δηλαδὴ ἀποθέτας ἀκανονίστου σχήματος, εὐρισκομένους πλησίον τοῦ τάφου. Ἐπίσης, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰῶνος ἔχομε εἰδικὰς “αὐλακὰς προσφορῶν”, ἐπιμήκεις ἀβαθεῖς αὐλακὰς ἀνοιγομένας πλησίον τοῦ τάφου, μὲ μῆκος ἀπὸ 2 μέχρι 12 μέτρα καὶ πλάτος περὶ τὰ 30 ἑκατοστά, χρησιμοποιουμένας διὰ τὰς ρευστὰς προσφορὰς. Ἀναφερόμενοι τώρα εἰς τὸ εἶδος τῶν προσφορῶν: τὰ πλέον συνήθη ἀντικείμενα εἶναι τὰ πῆλινα: φιάλαι, θυμιατήρια, πῆλινα ὠά, ὠοειδῆ ἀγγεῖα ἐξωγραφημένα, πῆλινα διακεκοσμημένα τράπεζαι, ἀγγεῖα εἰδικῶς διὰ τὸν τάφον σχεδιασθέντα, καθὼς καὶ πῆλινα νεκρικὰ ἄμαξαι.

Οἱ ἀρχαῖκοι τάφοι συνωδεύοντο βεβαίως καὶ ὑπὸ σπηλῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν δύο εἰδῶν: εἴτε στεναὶ πλάκαι, εἴτε περίοπτα γλυπτὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἐπεστέφοντο ὑπὸ σφιγγῶν. Αἱ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ ἦσαν σύντομοι ἀναφέρουσαι μόνον τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, τὰ ὀνόματα τῶν θρηνούτων καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν οἱ ὁποῖοι ἀνήγειρον πρὸς τιμὴν του τὴν στήλιν. Σημειωτέον ὅμως ὅτι αἱ στήλαι δὲν

εύρέθησαν σχεδόν εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν ἐπὶ τοῦ τάφου!

Κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν ἡ νεκρικὴ τέχνη καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἤκμασε εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰ διασωθέντα μνημεῖα ἀποπνέουν μίαν μεγαλοπρέπειαν ἢ ὁποία χάνεται σταδιακῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνος. Εἴτε λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, εἴτε ἐξ αἰτίας τῶν τότε πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, ἐψηφίσθη νόμος (βλ. Κικέρωνος, *De legibus* ii 26. 64), ὁ ὁποῖος καθόριζε ὡς μέγιστον ἐπιτρεπόμενον τάφον τὸν δυνάμενον νὰ κτισθῆ ὑπὸ δέκα ἀνδρῶν ἐργαζομένων ἐπὶ τριήμερον. Ἐπιπροσθέτως, ἀπηνόητος τὴν ἀνέγερσιν Ἑρμῶν ἐπὶ τοῦ τάφου, καθὼς καὶ τὴν διακόσμησιν διὰ κονιάματος. Ἡ νομοθεσία αὕτη συνδέεται ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων μετὰ τῆς σταδιακῆς ἐπικρατίσεως τῆς ἀπλῆς ἀνθεμωτῆς στήλης.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν **Κλασσικὴν** περίοδον. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου ἀποθέσεως τοῦ σώματος παραμένει θέμα προσωπικῆς ἢ οἰκογενειακῆς προτιμίσεως: Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 4ου αἰῶνος παρατηρεῖται μία σημαντικὴ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καύσεων, ἐξ ὧν ὠρισμένοι εἶναι δευτερογενεῖς, ὅποτε ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ἢ τεφροδόχος ὑδρία (πηλίνη, συνήθως, ἢ ὀρειχάλκινος) καὶ ἐσημαίνετο διὰ στήλης. Ὅμως παραμένει ὁ ἀπλούστερος τρόπος ἀποθέσεως ποὺ ἦτο ὁ ἐνταφιασμός ἐντὸς λάκκου τοῦ ὁποίου τὰ τοιχώματα εἶχον συχνὰ ἐπικάλυψιν ἐξ ἀσβεστοκονιάματος ἢ μαρμαροκονιάματος, ἐνῶ τὸ δάπεδον εἶχε ἐπίστρωσιν ἀπὸ βότσαλα καὶ λίθους. Συνήθεις εἶναι καὶ οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι, τάφοι δηλαδὴ καλυπτόμενοι ἀπὸ ἓνα χαμηλὸ στέγαστρο ἀπὸ κεραμίδια· ἔχουν ἐπίσης εὑρεθῆ ἐπενδεδυμένοι καὶ σκεπασμένοι μὲ πλάκας λάκκοι, καθὼς καὶ σαρκοφάγοι. Τὰ παιδιὰ ἐθάβοντο εἰς λιθίνας σαρκοφάγους ἢ λουτήρας, εἰς λάκκους, καθὼς καὶ ἐντὸς ἀγγείων. Ἐπιπλέον, ἔχομε καὶ κενοτάφια πρὸς τιμὴν ἀνθρώπων τῶν ὁποίων δὲν εὑρέθη τὸ σῶμα ἢ ἀπωλέσθησαν εἰς τὴν θάλασσαν.

Ἀναφερόμενοι εἰς τὸ εἶδος τῶν τάφων, θὰ πρέπη νὰ ἀναφέρωμε ὅτι συνεχίζεται ἡ ἀνέγερσις κυκλικῶν χωματίνων τύμβων, ἐξ ὧν μερικοὶ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ πλείονας τῆς μιᾶς ταφάς, προφανῶς ἀπὸ μέλη τῆς ἰδίας οἰκογενείας. Συνήθως μία λιθίνη βάσις συνεκράτει τὸν τύμβον, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο δι' ἀνοικτοχρώμου κονιάματος καὶ ἐπεστέφετο δι' ἐπιταφίου στήλης, γλυπτοῦ ἢ ἀγγείου, ἐνῶ διεκοσμεῖτο δι' ἐγχρώμων ταινιῶν. Πλὴν τῶν κυκλικῶν τύμβων διετηρήθησαν καὶ οἱ τετράπλευροι τοιοῦτοι, καθὼς καὶ οἱ κτιστοὶ τάφοι, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν νὰ ἀποκτοῦν μεγαλοπρέπειαν καὶ νὰ διαδίδεται ἡ χρῆσις των, μέχρις ὅτου ἐτέθη νομοθετικὸς φραγμὸς εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Φαληρέως, τοῦ ὁποίου μέλημα ἦτο ὁ περιορισμὸς τῶν ταφικῶν μνημείων εἰς μικρὰς λιθίνας τραπέζας, λεκάνας ἢ στήλας, τῶν ὁποίων μάλιστα τὸ μέγεθος ἔπρεπε νὰ εἶναι μικρὸ (Garland, σ. 8).

Ὅμιλοῦντες περὶ σπηλῶν ἄς ἀναφέρωμε ὅτι αὐταὶ ἐπιστέφονται ὑπὸ ἀνθεμίων, ἐνῶ πέραν τῶν ἀναγλύφων σκηνῶν, συνηθέστατη διακόσμησις τῶν εἶναι τὸ ζευγὸς τῶν ροδάκων τὸ ὅποῖον ἔχει συμβολικὴν σημασίαν. Ὡς “σήματα” τοῦ τάφου χρησιμοποιοῦνται βεβαίως καὶ λίθινα ἀγγεῖα φέροντα ἀναγλύφους σκηνάς, ἐνῶ ἔχομε καὶ κίονες οἱ ὅποιοι σημαίνουν τάφους καὶ ἐνίοτε φέρουν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν ἀγγείων. Σημειωτέον ὅτι οἱ τάφοι τῶν ἀγάμων ἐσημαίνοντο διὰ λιθίνης ληκύθου ἐν Ἀθήναις.

Ἄς ἔλθωμε τώρα εἰς τὸ θέμα τῶν προσφορῶν, ἐπισημαίνοντες ὅτι συνεχίζεται ἡ παράδοσις τῆς ὑπάρξεως “θέσεων προσφορῶν” καὶ “αὐλάκων προσφορῶν”· τὰ συνηθέστερα εἶδη πηλίνων ἀγγείων τὰ ὅποια προσφέρονται εἶναι λήκυθοι, ἀγγεῖα πόσεως, λεκανίδες καὶ οἰνοχόαι, ἐξ ὧν ἀρκετὰ ἔχουν ἐξαίρετον ἐρυθρόμορφον ζωγραφικὴν διακόσμησιν. Ἐπίσης συχνὰ προσφέρονται “ἀρύβαλλοι”, ἕνα συγκεκριμένον εἶδος ἐλαιοδοχείου. Ἐπίσης ἀφιερώνονται πῆλινα εἰδώλια (καθισταὶ γυναῖκες, προτομαί, ζῶα κ.ἄ.), λίθινα ἀγγεῖα, καθὼς καὶ προσφιλῆ ἀντικείμενα τοῦ νεκροῦ: στλεγγίδες, κάτοπτρα καὶ παίγνια. Ἐνα παράξενο εὔρημα ἀποτελοῦν οἱ πῆλινοι βραχίονες, οἱ ὅποιοι φθάνουν μέχρι τὸν ἀγκῶνα, καὶ τῶν ὁποίων τὰ δάκτυλα εἶναι τεντωμένα καὶ κλειστά. Ἡ χειρονομία αὐτὴ θεωρεῖται ἀποτροπαϊκὴ καὶ συνδέεται μὲ τὴν τελετὴν τῆς κηδείας. Τὴν πλέον χαρακτηριστικὴν ὁμως προσφορὰ εἰς τὰς κλασσικὰς ταφὰς ἀποτελοῦν αἱ λευκαὶ λήκυθοι, ἀγγεῖα λεπτὰ καὶ ὑψηλὰ τὰ ὅποια ἀρχικῶς ἦσαν ἀγγεῖα ἐλαίου. Αἱ λήκυθοι εἶναι δύο εἰδῶν, εἴτε λευκαί, εἴτε μελαμβαφεῖς μετ’ ἐρυθρομόρφου διακοσμῆσεως. Πέραν τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς προθέσεως καὶ τῶν μυθολογικῶν καὶ οἰκογενειακῶν σκηνῶν αἱ ὅποια ἀποτυποῦνται ἐπὶ τῶν ληκύθων, συνήθεις εἶναι αἱ σκηναὶ ὅπου ἀπεικονίζεται ὁ Χάρων, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Θάνατος καὶ ὁ Ὕπνος· συνηθέστατα παρουσιάζεται ὁ Ἑρμῆς νὰ συνοδεύῃ τὸν νεκρὸν εἰς τὴν λέμβον, ἡ ὅποια ἀναμένει νὰ τὸν διαπεραιώσῃ εἰς τὸν Ἄδην, ἐνῶ ὁ Ὕπνος καὶ ὁ θάνατος μεταφέρουν τὸ σῶμα, ὅπως μᾶς διηγεῖται καὶ ὁ Ὅμηρος (Π 671-’3), παρουσιάζων τὸν Δία νὰ ζητῇ ἀπὸ τὸν Φοῖβον νὰ μεριμνήσῃ διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ Σαρπηδόνοιο:

«πέμπε δέ μιν πομποῖσιν ἅμα κραιπνοῖσιν φέρεσθαι,
 Ὕπνω καὶ Θανάτῳ διδυμόασιν, οἳ ῥά μιν ὄκα
 θήσουσ’ ἐν Λυκίης εὐρεῖς πίονι δήμῳ»

Ἐτερον δὲ ἀντικείμενον ἀποτιθέμενον εἰς τὸν τάφον εἶναι ὁ λύχνος, καθὼς καὶ τὰ νομίσματα, μὲ τὰ ὅποια θὰ πληρωθῇ ὁ Χάρων...

Αναφερόμενοι εἰς τοὺς τρόπους ταφῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψωμε τοὺς περιφίμους **μακεδονικοὺς** τάφους, οἱ ὅποιοι ἦσαν θαλαμοειδεῖς· τὸ μέγιστον τμῆμα ἦτο ὑπὸ τὸ ἔδαφος, ἐνῶ ἦσαν κεκαλυμμένοι ὑπὸ τύμβου χώματος. Πρόσβασιν εἶχον μέσῳ ἐνὸς δρόμου, συχνὰ κεραμοσκεποῦς ἢ βαθμιδωτοῦ. Ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου ἦτο κατεσκευασμένη ἐξ ἄριστα ἐπεξεργασμένων λίθων, ἐνίοτε κεκαλυμμένων διὰ μαρμαροκονίας καὶ ἐπιχρωματισμένων. Οἱ ὠραιότεροι φέρουν εἰς τὴν πρόσοψιν ἀέτωμα, περιτέχνους θύρας ἐκ μαρμάρου καὶ δωρικοὺς ἢ ἰωνικοὺς ἡμικίονας. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν των ὑπάρχει ὁ προθάλαμος, καθὼς καὶ ὁ κυρίως θάλαμος ὁ ὅποιος εἶναι ἐφωδιασμένος μὲ μίαν ἢ δύο κλίνας κατὰ μῆκος τοῦ ὀπισθίου ἢ τῶν πλευρικῶν τοίχων του. Αἱ κλίναι εἴτε εἶναι θρανία ἐξ ὀγκολίθου, εἴτε ἔχουν λαξευθῆ εἰς τὸν βράχον. Ἐνίοτε δὲ εἶναι κοῖλαι καὶ ἔχουν κάλυμμα, λειτουργοῦσαι ὡς σαρκοφάγοι. Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων αὐτῶν ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου.

Ἔχοντες ἀναλύσει λοιπὸν τὰ τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς ὀφείλομε ἐδῶ νὰ εἴπωμεν καὶ ὀλίγα περὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν συνήθης τρόπος ἀποθέσεως τοῦ σώματος ἦσαν οἱ ἐξῆς: ὁ κιβωτιόσχημος τάφος, ἡ ἀπλῆ σαρκοφάγος, ὁ κεραμοσκεπῆς τάφος ἢ τὸ τεφροδόχον ἄγγειον. Ὁ σημαντικὸς νεωτερισμὸς ἐντοπίζεται εἰς τοὺς μνημειώδεις τάφους τῶν πλουσίων οἰκογενειῶν, οἱ ὅποιοι λαμβάνουν τὴν μορφήν θαλαμοειδῶν τάφων, ὑπεργείων μαυσωλείων ἢ καὶ λαξευτῶν τάφων μὲ ἀρχιτεκτονικὰς προσόψεις.

1.3 Ἡ νεκρικὴ λατρεία

Σχετικῶς μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν νεκρικῶν χοῶν ἀρκετὰ διαφωτιστικὸς εἶναι ὁ “περὶ τῶν καταφθιμένων” νόμος τῆς Ἰουλίδος τῆς Κέας, ὁ ὅποιος ὀρίζει ὡς ἀνώτατον ὄριον προσφορᾶς τὴν σπονδὴν «οἴνου μὴ πλεόν τριῶν χῶν καὶ ἐλαίου μὴ πλεόν ἐνός» (Protz καὶ Ziehen, 1988, σ. 260-262.). Τρίτο σύνθηδες συστατικὸ τῶν χοῶν, μὴ ἀναφερόμενο εἰς τὸν νόμο αὐτόν, εἶναι τὸ μέλι. Ἡ πληρεστέρα ἴσως — καὶ ὠραιότερα! — περιγραφὴ χοῆς ἀπαντᾷ εἰς τοὺς *Πέρσας* τοῦ Αἰσχύλου (στ. 611-618):

«βοός τ' ἀφ' ἀγνῆς λευκὸν εὖποτον γάλα
τῆς τ' ἀνθεμουργοῦ στάγμα, παμφαῆς μέλι
λιβάσιν ὕδρηλαῖς παρθένου πηγῆς μέτα,
ἀκῆρατόν τε μπρὸς ἀγρίας ἄπο
ποτόν, παλαιᾶς ἀμπέλου γάνος τόδε,

τῆς τ' αἰὲν ἐν φύλλοισι θαλλούσης βίον
ξανθῆς ἐλαίας καρπὸς εὐώδης πάρα.»

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι αἱ χοαὶ δὲν θεωροῦνται ὅτι ἔχουν ἀπλῶς συμβολικὸ χαρακτῆρα, ἀλλ' ἀντιθέτως ἀποσκοποῦν εἰς τὴν εὐχαρίστησιν τοῦ νεκροῦ. Αἱ χοαὶ λειτουργοῦν ὡς “μειλίγματα”, ὅπως χαρακτηριστικῶς τὰς ἀποκαλεῖ ὁ Ὁρέστης εἰς τὰς *Χοιφόρους* (στ. 15), ἔκφρασις τῆς ὁποίας ὑπόκειται ἡ ἀντίληψις τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς ἀνάγκης ἐξασφαλίσεως τῆς εὐμενείας τῶν νεκρῶν, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ διατηροῦν τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιλαμβάνωνται τί συμβαίνει πέραν τῶν καὶ φυσικὰ ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὰς ὑλικὰς προσφορὰς τῶν οἰκείων τους (βλ. περαιτέρω 5).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς χοάς, κύριον εἶδος νεκρικῆς προσφορᾶς ἦτο ὁ πέλανος, ὁ ὁποῖος ἦτο μίγμα ἐξ ἐλαίου, ἀλεύρου καὶ μέλιτος, τὸ ὁποῖον εἴτε ἦτο στερεὸν καὶ ἐκαίετο ἐπὶ τοῦ τάφου, εἴτε παχύρρευστον ὥστε νὰ δύναται νὰ χυθῇ ἐπ' αὐτοῦ. Ἀναφορὰν περὶ τοῦ δευτέρου μᾶς παρέχει ὁ Εὐριπίδης (ἀπ. 904 Nauck):

«σοὶ τῶ πάντων μεδέοντι χοὴν
πέλανόν τε φέρω, Ζεὺς εἴτ' Αἴδης
ὀνομαζόμενος στέργεις· σὺ δέ μοι
θυσίαν ἄπυρον παγκαρπείας
δέξαι πλήρη προχυθεῖσαν.»

1.4 Οἱ χθόνιοι Θεοί²

α'. Ὁ Ζεὺς Χθόνιος

Ὁ Ζεὺς λατρεύεται ὡς Χθόνιος, συνήθως ἀντὶ τοῦ Πλούτωνος. Ὅπως γράφει, διὰ παράδειγμα, ὁ Ἡσίοδος (E & H, 465):

«Εὐχεσθαι δὲ Διὶ χθονίῳ Δημίτερι θ' ἀγνῆ
ἐκτελέα βρίθειν Δημίτερος ἱερὸν ἀκτὴν».

β'. Ὁ Ἑρμῆς Χθόνιος

Ὁ Ἑρμῆς ἐκτὸς ἀπὸ Ὀλύμπιος ἐφορεύει καὶ ἐπὶ τῆς ἐπικρατείας τοῦ Ἄδου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ζεὺς. Μία χαρακτηριστικὴ ἐπίκλησις τοῦ Θεοῦ ἀπαντᾶ εἰς

τὰς *Χοιφόρους* (στ. 124a -127):

«κῆρυξ μέγιστε τῶν ἄνω τε καὶ κάτω
 < > Ἑρμῆ χθόνιε, κηρύξας ἐμοὶ
 τοὺς γῆς ἔνερθε δαίμονας κλύειν ἐμὰς
 εὐχάς, πατρῶιων δωμάτων ἐπισκόπους,
 καὶ γαῖαν αὐτήν, ἢ τὰ πάντα τίκτεται
 θρέψασά τ' αὔθις τῶνδε κῦμα λαμβάνει.»

Κύριος ρόλος τοῦ Ἑρμοῦ εἶναι αὐτὸς τοῦ “ψυχοπομποῦ” — ὅπως ὠραία παριστάνεται καὶ ἐπὶ τῶν λευκῶν ληκύθων· εἶναι ὁ ἀρμόδιος νὰ ὀδηγῇ τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν εἰς τὸν ἝΑδν. Ὁ Ὅμηρος μᾶς προσφέρει ἕνα πολὺ ζωντανὸν καὶ ὠραῖον στιγμιότυπον τῆς δράσεως τοῦ Ἑρμοῦ (Ὀδ. ω, 1-4):

«Ἑρμῆς δὲ ψυχὰς Κυλλήνιος ἐξεκαλεῖτο
 ἀνδρῶν μνηστήρων· ἔχε δὲ ῥάβδον μετὰ χερσὶν
 καλὴν χρυσεῖν, τῆ τ' ἀνδρῶν ὄμματα θέλγει,
 ὧν ἐθέλει, τοὺς δ' αὖτε καὶ ὑπνόωντας ἐγείρει.»

γ'. Ἡ Περσεφόνη

Ἡ Περσεφόνη, σύζυγος τοῦ Πλούτωνος, ἀποκαλεῖται καὶ Περσέφασσα καὶ Φερσέφαττα καὶ Φερεφάττα κ.ά. Ἡ Περσεφόνη μᾶς εἶναι οἰκεία, ὡς θεία μορφή, ἀπὸ τὸν Ὅμηρον (λ.χ. Ὀδ. λ 217) καὶ ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τῶν θεοτήτων ποὺ συνδέονται μὲ τὰ τοῦ ἝΑδου, καθὼς ἔχει νυμφευθῆ τὸν Πλούτωνα. Συχνὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ συλλατρεία τῆς Δήμητρος, τῆς Κόρης καὶ τοῦ Διὸς Εὐβουλέως ἢ τοῦ ἝΑδου (Rohde, σ. 185, σημ. 19).

δ'. Ἡ Γῆ

Κατὰ τὰς νεκρικὰς τελετὰς γίνεται συχνὰ ἐπίκλησις τῆς Γῆς, συνήθως μετὰ τῶν ἄλλων χθονίων Δυνάμεων, ὅπως εἰς τοὺς *Πέρσας* (στ. 641):

«Γᾶ τε καὶ ἄλλοι χθονίων ἀγεμόνες».

Ἐπίσης, καὶ εἰς τὸν στίχο 127 ἐπικαλεῖται ἡ Ἥλεκτρα τὴν Γῆν, καὶ μάλιστα ὡς γονιμοποιὸν δύναμιν: «γαῖαν αὐτήν, ἢ τὰ πάντα τίκτεται»· ἔχομε ἐδῶ δηλαδὴ τὴν

πλευρὰν τῆς Γαίας ὡς Κουροτρόφου καὶ Καρποφόρου. Ἡ Γῆ συνδέεται μετὰ τῶν νεκρικῶν τιμῶν καὶ εἰς τὴν ἐπίσημον λατρείαν: εἰς τὴν Μύκονο ἔχομε λ.χ. θυσίαν πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Χθονίου καὶ τῆς Γῆς Χθονίας (Farnell, σ. 23.), ἐνῶ κατὰ τὴν ἀθηναϊκὴν ἐορτὴ τῶν Γενεσίων ἐτελοῦντο «χοαὶ Γῆ τε καὶ φθιτοῖς» (Βλ. Ἡσύχιον, s.v.).

1.5 Ὁ θρῆνος

Διὰ τὸν θρῆνον ὑπάρχουν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν πολλὰ ὀνομασία, ἐξ ὧν αἱ κυριώτεραι εἶναι αἱ ἐξῆς: γόος, θρῆνος καὶ κωκυτὸς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν γόνον καὶ τὸν θρῆνον ἀξίζει νὰ ἀναφερθῶμεν ἐδῶ εἰς τὴν διάκρισιν τῆς Ἀλεξίου (σ. 12-13.)³, κατὰ τὴν ὁποία ὁ γόος εἰς τὴν ἀρχικὴν του σημασίαν προσιδιάζει εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ αὐθορμήτου θρήνου τῶν γυναικῶν τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ γόου παρ' Ὀμήρω, ὅπου καὶ ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν θρῆνον, ὁ ὁποῖος εἶναι περισσότερον ὠργανωμένος καὶ ἔντεχνος· ἐπὶ παραδείγματι, κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ Ἀχιλλέως (Ὀδ. ω, 58-62), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς Νηρηίδας αἱ ὁποῖαι “ὠλοφύροντο οἰκτρά”, αἱ Μοῦσαι ἐθρήνουν «ἀμειβόμεναι ὅπῃ καλῆ», δηλαδὴ ἦδον ἕναν ἔντεχνον θρῆνον διαδεχόμεναι ἢ μία τὴν ἄλλην.

Ἐὰν ἀναφερθῶμεν ἐδῶ καὶ εἰς τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπιφώνημα “ὄτοτοτοτοῖ”, ἐξ οὗ προῦλθε τὸ ρῆμα “ὄτοτύζω”, ὅπερ σημαίνει “θρηνῶ μεγαλοφώνως”, καθ' ὑπερβολικὸν διὰ τὰ κλασσικὰ μέτρα τρόπον. Τὸ ρῆμα αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν δελφικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Λαβυαδῶν, ἡ ὁποία περιέχει κανονισμοὺς ἀποσκοποῦντας εἰς τὸν μετριασμὸν τῆς ἐκφράσεως τοῦ πένθους, ἐπιτάσσουσα μεταξὺ ἄλλων τὸ «μὴ θρηνεῖν μηδ' ὄτοτύζειν» (στ. 7, βλ. Protz καὶ Ziehen, σ. 217)⁴.

Ἐπιπλέον, τὸ θρηνεῖν τὸν νεκρὸ καλεῖται καὶ “οἰμώζειν”, ρῆμα ἐτυμολογούμενον ἀπὸ τὸ ἐπιφώνημα “οἶμοι”. δι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀθρήνητος νεκρὸς καλεῖται καὶ “ἀνοίμωκτος” (Χοιφόροι, στ. 433 καὶ 512).

Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐδῶ τὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἦσαν κατὰ τῆς ὑπερβολῆς εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ πένθους, τὴν ὁποίαν ἐθεώρουν χαρακτηριστικὸν τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως τῶν Περσῶν. Δι' αὐτὸ καὶ εἰς τὸν κομμὸν (ἀμοιβαῖον θρῆνον Χοροῦ καὶ ὑποκριτῶν) τῶν *Χοιφόρων* (στ. 423-428) ἀναφωνεῖ ὁ Χορὸς εἰς μίαν μοναδικῆς ἐντάσεως ψυχικὴν ἔξαρσιν:

«ἔκοφα κομμὸν Ἄριον ἐν τε Κισσίας
νόμοις ἠλεμιστρίας·
ἀπρικτόπληκτα πολυπάλακτα δ' ἦν ἰδεῖν

ἐπασσυτεροτριβῆ τὰ χερὸς ὀρέγματα
 ἄνωθεν ἀνέκαθεν, κτύπῳ δ' ἐπερρόθει
 κροτητὸν ἄμὸν καὶ πανάθλιον κάρρα.»

Εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους συμπτυκνοῦνται τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑπερβολικοῦ θρήνου· κατ' ἀρχὰς χαρακτηρίζεται Ἰάριος, δηλαδὴ περσικὸς (Ἰάριοι ἐκαλοῦντο οἱ Μῆδοι κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (Ἱστορίαι, 7, 62), καὶ τελούμενος κατὰ τοὺς νόμους τῶν θρηνητριῶν τῆς Κισσίας, δηλαδὴ τῆς εὐρυτέρας περιοχῆς τῶν Σούσων. Ἐδῶ ἐνθυμούμεθα ὅτι αἱ Περσίδες χαρακτηρίζονται “ἀβροπενθεῖς” εἰς τοὺς Πέρσας (στ. 135). Εἰς τὴν τραγωδίαν αὐτὴν ἔχομε καὶ τὴν πλέον συγκλονιστικὴν παράστασιν θρήνου· ὁμιλοῦμε συγκεκριμένως διὰ τὸν κομμὸν τῆς ἐξόδου (στ. 908-1077) ὅπου ὁ ὀδυρμὸς τοῦ Ξέρξου καὶ τοῦ Χοροῦ ἐκφράζεται μὲ ἀνεπανάληπτον ποικιλίαν τρόπων. Ἐπιστρέφοντες εἰς τὸ εὐγλωττον ἀπόσπασμα τῶν *Χοιφόρων*, ἃς ὑπογραμμίσωμε τὴν ἀναφορὰν εἰς τὰ κτυπήματα τὰ ὁποῖα καταφέρει ἡ θρηνητρία εἰς τὸ σῶμα τῆς, καὶ ἰδίως εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς! Τὸ ἔθιμον αὐτὸ συνωδεύετο καὶ ἀπὸ τὴν συνήθειαν τῆς ἐκδορᾶς τῶν παρειῶν διὰ τῶν ὀνύχων, περὶ τῆς ὁποίας μαρτυροῦν καὶ αἱ *Χοιφόροι* (στ. 24-’5):

«πρέπει παρῆις φοίνισσ' ἀμυγ-
 μοῖς ὄνυχος ἄλοκι νεοτόμῳ!»

Πρέπει νὰ ἔχομε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἐν ᾧ χρόνῳ ἀναπαριστᾶ ὁ Αἰσχύλος ἐπὶ σκηνῆς τὰς προαναφερθείσας ἐκφράσεις πένθους, αἱ τοιαῦται ἐκφράσεις ἔχουν τεθῆ ἐκτὸς νόμου ὑπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς Πολιτείας, καὶ μάλιστα ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σόλωνος! Σολώνειος διάταξις (Garland, σ. 4)⁵ ἀπνηγόρευε, ἐπὶ παραδείγματι, ὄχι μόνον τὴν ἐκδορὰν τοῦ δέματός, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὸ νὰ πενθῆ κανεὶς εἰς τοὺς τάφους μὴ συγγενῶν εἰς ἄλλες περιπτώσεις πλὴν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κηδείας τῶν! Ἀπνηγορεύετο προσέτι καὶ ἡ μίσθωσις ἐπαγγελματιῶν θρηνητριῶν.

Πρέπει ἐδῶ ἐπ' εὐκαιρία νὰ ὑπογραμμίσωμεν ὅτι εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρχον νόμοι οἱ ὁποῖοι ἀπεσκοποῦν εἰς τὸν περιορισμὸν τῶν ἐκφράσεων τοῦ πένθους.

5. Ἡ ἐν Ἰάδῃ διαμονὴ τοῦ νεκροῦ

Βαίνοντες πρὸς τὸ πέρας τῆς ἀναφορᾶς μας εἰς τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, φρονοῦμε ὅτι εἶναι κατάλληλος ἐδῶ ὁ χῶρος διὰ μίαν σύντομον ἀνα-

φορὰν εἰς τὴν τύχην τῶν νεκρῶν μετὰ θάνατον. Ὅπως εἶδαμε εἰς τὸ κεφάλαιον 1.3, οἱ νεκροὶ εὐχαριστοῦνται ἀπὸ τὰς προσφορὰς τῶν οἰκείων των ἐπὶ τοῦ τάφου διότι διατηροῦν τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ὑπαρξίν των. Ὡς ὀξυδερκῶς παρατηρεῖ ὁ Erwin Rohde (σ. 169-170), αἱ ὑλικάι προσφοραὶ πρὸς τοὺς νεκροὺς ἐρμηνεύονται βάσει τῆς πεποιθήσεως τῶν Ἑλλήνων ὅτι αἱ ψυχὰι μετὰ θάνατον διατηροῦν μίαν, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὀξύμωρον «ἄϋλον ὑλικότητα», τὴν ὁποίαν ἀποτυπώνουν εἰκαστικῶς οἱ ἀγγειογράφοι παριστάνοντες τὰς ψυχὰς νὰ ὑπερίπτανται τοῦ τάφου ὡς πτερωταὶ ἀνθρώπινα μορφαὶ (διὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ πραγματικὴ ὑπαρξίς των), ἀλλὰ μικροῦ μεγέθους (προκειμένου νὰ τονισθῇ τὸ ὅτι εἶναι ἀόρατοι).

Προσέτι, οἱ νεκροὶ ζητοῦν καὶ τὸ δίκαιόν των καὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκδικηθοῦν ὄσους τοὺς βλάπτουν. Δι' αὐτὸ καὶ ἀποφεύγεται τὸ κακολογεῖν τοὺς νεκρούς: «Σόλωνος ὁ κωλύων νόμος τὸν τεθνηκότα κακῶς ἀγορεύειν. καὶ γὰρ ὄσιον τοὺς μεθεστηκότας ἱεροὺς νομίζειν.» μᾶς λέγει ὁ Πλούταρχος (Σόλων, 21).

Θὰ πρέπει βεβαίως νὰ σημειώσωμε ὅτι κατὰ τοὺς Ἀρχαίους οἱ νεκροὶ εἰς τὸν Ἄδην ζοῦν ὡς σκιαί, ἐστερημένοι τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ρώμης τὴν ὁποίαν εἶχον ἐν ζωῇ. Ὅμιλοῦντες ὁμῶς περὶ Ἄδου ἅς μὴ λησμονήσωμε τὴν παράδοσιν περὶ τῆς κυπαρίσσου καὶ τῆς πηγῆς τῆς Μνημοσύνης καὶ τῆς λήθης, ἡ ὁποία ἀποτυποῦται ἐπὶ τῶν, “ὄρφικῶν” καλουμένων, χρυσῶν ἐλασμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας (OF 32a Kern):

Εὐρήσσεις δ' Αἴδαο δόμων ἐπ' ἀριστερὰ κρήνην,
 παρ' δ' αὐτῆι λευκὴν ἐστηκυῖαν κυπάρισσον·
 ταύτης τῆς κρήνης μηδὲ σχεδὸν ἐμπελάσειας.
 εὐρήσεις δ' ἑτέραν τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης
 ψυχρὸν ὕδωρ προρέον· φύλακες δ' ἐπίπροσθεν ἕασιν.
 Εἰπεῖν· «Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος,
 αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐράνιον· τόδε δ' ἴστε καὶ αὐτοί.
 δίψῃ δ' εἰμὶ αὔην καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ δότ' αἶψα
 ψυχρὸν ὕδωρ προρέον τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης»

Τὸ ἐντυπωσιακὸν εἶναι ὅτι ἡ παράδοσις αὐτὴ πρέπει νὰ ἦτο τόσον διαδεδομένη ὥστε ἐπεβίωσε εἰς τὴν νεοελληνικὴν λαϊκὴν παράδοσιν⁶:

«Ὁ Χάρος στὸ περιβόλι του ἔχει ἓνα κυπαρίσσι,
 στὴ ρίζα τοῦ κυπαρισσιοῦ εἶναι μιὰ κρύα βρύση.»

Αξίζει να αναφερθῶμεν ἐδῶ καὶ εἰς ἓνα εἰδικώτερον θέμα, εἰς τὴν κοινῶς διαδομένην πεποίθησιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν τεθνεώτων δύνανται μὲν νὰ ἀνακληθοῦν ἐπ' ὀλίγον εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων, πλὴν ὁμως ἡ ἐπίτευξις τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς εἶναι δυσχερεστάτη καὶ ἡ διάρκειά της λίαν περιορισμένη. Ἐντυπωσιακώτατον παράδειγμα ἀνακλήσεως νεκροῦ, “ἀνακαλήματος” ὅπως τὸ ἀποκαλοῦν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες (βλ. τὸ περίφημον “Τραγούδι τοῦ νεκροῦ Ἀδελφοῦ”) ἔχομε φυσικὰ εἰς τοὺς *Πέρσας*, ὅπου ὁ Χορὸς ἀναλύεται εἰς “ψυχαγωγούς γούους”, ὅπως πολὺ ὠραῖα τοὺς ὀνομάζει ὁ Τραγικός.

Ἡ πεποίθησις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ δυσχερὲς τῆς διαδικασίας ἀνακλήσεως τοῦ νεκροῦ καταφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπορίαν τοῦ Ὁρέστου εἰς τὰς *Χοιφόρους*, ὅπου ζητεῖ τὴν ἀρωγὴν τοῦ τεθνεώτος πατρός του πρὸς τιμωρίαν τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ Αἰγίσθου· λέγει συγκεκριμένως (στ. 315-318):

«ὦ πάτερ, αἰνόπατερ, τί σοι
φάμενος ἢ τί ρέξας
τύχοιμ' ἂν ἕκαθεν οὐρίσας
ἔνθα σ' ἔχουσιν εὐναί;»

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν: «Τί ἐπικλήσεις πρέπει νὰ κάμω καὶ εἰς τί πράξεις ὀφείλω νὰ προβῶ προκειμένου νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ μας;» Ὅπισθεν τῆς φράσεως αὐτῆς λανθάνει προφανῶς ἡ ἄποψις τῶν Ἑλλήνων ὅτι ἀπαιτεῖται εἰδικὴ τελετὴ προκειμένου νὰ ἀνακληθῇ τὸ φάσμα ἑνὸς νεκροῦ. Εἰς τοὺς *Πέρσας* μᾶς παρέρχεται ἓνα δεῖγμα ἐπικλήσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους (στ. 629-30):

«Γῆ τε καὶ Ἑρμῆ, βασιλεῦ τ' ἐνέρων,
πέμψατ' ἔνερθεν ψυχὴν ἐς φῶς»
ἢ κατόπιν:
«Αἰδωνεὺς δ' ἀναπομπὸς ἀνεῖης, Ἀιδωνεύς» (στ. 650)

Τὸ πλέον περίφημον παράδειγμα ἐπικοινωνίας μὲ νεκροὺς μᾶς προσφέρει βεβαίως ὁ Ὅμηρος εἰς τὴν Νεκυίαν τῆς Ὀδυσσεΐας, ὅπου ὁ Ἥρως προσφέρει εἰς τοὺς νεκροὺς χοὰς μέλιτος, γάλακτος, οἴνου, ὕδατος, ἐνῶ σκορπᾶ καὶ κριθάλουρον. κατόπιν προβαίνει εἰς ἐπικλήσεις καὶ τέλος προχωρεῖ εἰς αἵματηρὰς θυσίας (λ, 23-50).

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸν σημεῖον εἶναι ἡ ὑπαρξις στενωπῶν χρονικῶν περιθω-

ρίων διὰ τὴν ἐπαφὴν μετὰ τῶν νεκρῶν: ὁ Δαρεῖος εἰς τοὺς Πέρσας καλεῖ τὸν Χορὸν νὰ συντομεύῃ τὸν λόγον του διότι δὲν ἔχει πολλὴν ὥραν εἰς τὴν διάθεσίν του.

Ὁλοκληρώνοντες τὴν ἀναφορὰν μας εἰς τὰ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν τεθνεώτων ἅς τονίσωμε συμπερασματικῶς ὅτι διὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ δὲν εἶναι κάτι ἀπλοῦν, ὅτι ἀπαιτεῖ εἰδικὰς γνώσεις καὶ δύναται νὰ τελεσθῇ μόνον εἰς ὅλως ἐξαιρετικούς περιπτώσεις.

2. Ἔθιμα τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ⁷

2.1 Ἡ τελετὴ τῆς κηδείας

Ἄς φύγωμε ὁμῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας διὰ νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, εἰς τὸν λαϊκὸν πολιτισμὸν τῆς ὁποίας διετεθήθησαν, καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν νεκρικῶν ἐθίμων, πλεῖστα ὅσα ἀρχαῖα στοιχεῖα.

“Χρέος ἱερώτατον”, ὡς ἀναφέρει ὁ Νικόλαος Πολίτης, θεωρεῖται ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἡ ἐπιτέλεσις τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων πρὸς τοὺς ἀποθανόντας. Κρίνεται δὲ μέγιστον δυστύχημα τὸ νὰ ἀποθάνῃ κανεὶς εἰς ξένην γῆν, μακρὰν τῶν συγγενῶν καὶ τῶν φίλων του. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐδῶ ὅτι, ὡς θὰ φανῇ περαιτέρω, αἱ λαϊκαὶ μας περὶ θανάτου ἀντιλήψεις ἔχουν ὡς βάσιν ἀντιλήψεις καθαρῶς παραδοσιακάς, αἱ ὁποῖαι πόρρω ἀπέχουν τῶν χριστιανικῶν δογμάτων περὶ “ἀναστάσεως σωμάτων” κλπ.

Ἡ νεκρικὴ ἐθιμοτυπία ἀρχίζει εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον: μόλις ἐκπνεύσῃ ὁ ἀσθενὴς ἀνοίγουν τὰ παράθυρα καὶ τὰς θύρας τῆς οἰκίας διὰ νὰ φύγῃ εὐκολώτερον ἡ ψυχὴ, ἢ καὶ διὰ νὰ εἰσέλθουν εὐκολώτερον “οἱ ἄγγελοι” οἱ παραλαμβάνοντες τὰς ψυχάς. Εἰς τὸ σημεῖον δὲ τοῦ θανάτου ἀνάπτουν λαμπάδας καὶ καίουν λίβανον, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ θυσία ἀλέκτορος ἅμα τῷ θανάτῳ, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἀποθνήσκοντος Σωκράτους εἰς τὸν Φαίδωνα.

Ἐν συνεχείᾳ οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς κλείνουν τὰ ὄμματα καὶ τὸ στόμα τοῦ ἀποθανόντος ἐπισύροντες τρεῖς ἀπαλὰ τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ προσώπου του, ὅπως ἐσυνήθιζον καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι· φράζουν δὲ τὸ στόμα καὶ τὰ ὄτα τοῦ νεκροῦ διὰ βάμβακος. Γυναῖκες δέ, “σαβανώτριες”, ὅπως καλοῦνται, λούουν, ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν συγγενοῦς τὸν νεκρὸν μὲ ὕδωρ καὶ οἶνον καὶ τὸν περιτυλίσσουν μὲ λευκὸν ὕφασμα, τὸ σάβανον, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ὀμηρικὸν φᾶρος. Ἐπιπλέον, φοροῦν εἰς τὸν νεκρὸν τὰ καλύτερά του ἐνδύματα, ἰδίως ὅσα δὲν εἶχε ποτέ του

φορέσει, ἂν δὲ πρόκειται διὰ γυναῖκα ἔγγαμον, τότε τῆς φοροῦν τὴν νυμφικὴν τῆς ἐσθῆτα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δὲ τῶν ἐγγάμων ἐπέθετον τὰ στέφανα τοῦ γάμου, συνεχίζοντες τὸ ἀρχαῖον ἔθιμον, ἐνῶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν νέων ἐπέθετον στέφανον ἐξ ἀνθέων.

Ἄφοῦ στολισθῆ ὁ νεκρός, τὸν θέτουν ἐπὶ τάπητος ἢ σινδόνης, τὴν ὁποῖαν κρατοῦν ἐκ τῶν τεσσάρων ἄκρων προκειμένου νὰ ἀποθέσουν τὸν νεκρὸν ἐπὶ κλίνης χαμηλῆς καὶ στενῆς ἐπὶ τούτῳ ἐτοιμασθείσης, ἢ καὶ χαμαί, εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης. «Βάνουν τὸν νεκρὸ στὴ μέση» κατὰ τὸ λεγόμενον, ἐθιμοτυπία ἀντιστοιχοῦσα εὐθὺς εἰς τὴν “πρόθεσιν” τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων. Ὅπως πολὺ ὥραϊα ἄδει ἡ δημοτικὴ Μοῦσα:

«Ὅταν θέλω ν’ ἀποθάνω
μιά παραγγελιὰ θὰ κάνω
νὰ μὲ βάλουν ’ς τὸ κρεβάτι
νὰ μὲ βγάλουν ’ς τὸ χαγιάτι
νᾶρτουν ὅλοι νὰ μὲ ἰδοῦνε,
κί ὅλοι νὰ μὲ λυπηθοῦνε.»

Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ στηρίζεται εἰς προσκεφάλαια, ἐνῶ οἱ πόδες του δένονται διὰ ταινιῶν μελανοῦ χρώματος· τὸ πρόσωπον, ἀσκεπὲς μένον, στρέφεται πρὸς Ἀνατολάς, ἐνῶ αἱ χεῖρες του σταυρώνονται. Παρὰ τὴν νεκρικὴν κλίνην ἀνάπτονται δύο λαμπάδες, μία πρὸς τὴν κεφαλὴν, καὶ ἑτέρα πρὸς τοὺς πόδας, περιτετυλιγμένα διὰ χρωματιστῶν ταινιῶν. Ἔχει ἔλθει πλέον ἡ ὥρα νὰ περικυκλωθῆ ὁ νεκρὸς ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς, ἰδίως τὰς γυναῖκας, αἱ ὁποῖαι παραμένουν ἐκεῖ μέχρι τῆς ἐκφορᾶς ἄδουσαι μοιρολόγια. Ἡ δημοτικὴ ποίησις μᾶς ἔχει διασώσει μοιρολόγια ἐξαιρετικῆς τέχνης⁸:

«Τί στέκεστε, ὄρφανὰ παιδιὰ, σὰν ξένοι, σὰ διαβάτες...
καὶ δὲν τρέχουν τὰ μάτια σας σὰ σιγαλὸ ποτάμι,
τὰ δάκρυα λίμνη νὰ γενοῦν, νὰ βγῆ μιὰ κρύα βρύση,
γιὰ νὰ νιφτοῦν οἱ ἄνιφτοι, νὰ πιοῦν οἱ διψασμένοι;»

Ὅδηγοῦμεθα πλέον πρὸς τὴν τελετὴν τῆς ταφῆς, ἡ ὁποία γίνεται ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον, ποτὲ ὅμως μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου. Τέσσερεις ἄνδρες, συγγενεῖς ἢ φίλοι τοῦ νεκροῦ, θέτουν τὴν σορὸν ἐντὸς τῆς νεκρικῆς θήκης, ἡ ὁποία

καλεῖται “νεκροθήκη”, “θήκη” ἢ “ξύλοκρέβατο”. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφερθῆ ὅτι ἔχει διατηρηθῆ καὶ τὸ ἔθιμον τῆς τοποθετήσεως νομίσματος εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, τὸ καλούμενον “περατίκι”, ἔθιμον παλαιότατον καὶ αὐτό, ἀπαντῶν εἰς πολλοὺς λαούς. Τὸ λείψανον περιφέρεται διὰ τῶν κυριωτέρων ὁδῶν τῆς πόλεως· τῆς πομπῆς προπορεύονται οἱ ἄνδρες καὶ ἀκολουθοῦν λυσίκομοι αἱ γυναῖκες, ἐνῶ συμμετέχουν ἱερεῖς καὶ ἄτομα τὰ ὁποῖα φέρουν τὸν οἶνον διὰ τὴν σπονδὴν ἐπὶ τοῦ τάφου.

Ἄμα φθάσουν εἰς τὸ νεκροταφεῖον ψάλλεται ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ κατόπιν προσέρχονται ἅπαντες καὶ δίδουν εἰς τὸν νεκρὸν τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν εἰς τὰ χεῖλη καὶ τὸ μέτωπο... Φέρουν ἀκολούθως τὸν νεκρὸν εἰς τὸν τάφον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὸν τοποθετοῦν οἱ νεκροθάπται. Ὁ ἱερεὺς τότε, ἀφοῦ ἀναπέμψῃ μίαν εὐχὴν, ρίπτει ὀλίγον χῶμα ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ ἐπιχέει καὶ ὕδωρ ἐκ λαγίνου, ἡ ὁποία ἀκολούθως θραύεται. Χῶμα ρίπτουν καὶ οἱ συγγενεῖς οἱ ὁποῖοι καὶ ἐπιφωνοῦν «Θεὸς σχωρὲς τὸν!». Εἰς ὠρισμένα μέρη ἀφοῦ τοποθετήσουν τὸν νεκρὸν ἐντὸς τοῦ λάκκου ρίπτουν ἐπ’ αὐτοῦ ἀνημμένους ἄνθρακας, ἐνῶ ἄλλοι τοποθετοῦν ἐπὶ τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ κεραμίδιον ὅπου εἶναι χαραγμένος σταυρὸς ἢ πεντάλφα. Ἐν παρόδῳ ἅς ὑπενθυμίσωμε εἰς τὸν ἀναγνώστην ὅτι τόσον ἡ πεντάλφα, ὅσον καὶ ἡ ἐξάλφα χρησιμοποιοῦνται εὐρέως ὡς ἀποτροπαϊκὰ σύμβολα ὑπὸ τοῦ λαοῦ μας.

«Οἱ τάφοι —γράφει ὁ Νικόλαος Πολίτης (1931, σ. 336)— εἶναι ἀπλούστατοι ἀνακαλοῦντες εἰς τὴν μνήμην τοὺς ἀρχαιοτάτους τύμβους». Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ καίεται θυμίαμα καὶ ἀνάπτεται κανδήλιον, ὅπως καὶ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεώτος, ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας καίον ἀδιακόπως, τὸ ὁποῖον καλεῖται “ἀκοίμυτο”. Εἰς ἄλλα μέρη, ἀνάπτουν εἰς τὸν τόπον θανάτου τοῦ νεκροῦ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, ἢ καὶ πλέον, λύχνον, καὶ θέτουν ἄρτους καὶ ἀγγεῖα μὲ ὕδωρ, προκειμένου νὰ φάγῃ ὁ νεκρὸς καὶ νὰ μὴ παραπονῆται. Εἰς τὴν Κρήτην ἀποτίθεται ἐπὶ τοῦ τάφου λαγίνιον πλήρες ὕδατος καὶ ἀφίνεται ἐκεῖ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας, προκειμένου νὰ ἀναψύχεται ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, ἡ ὁποία πιστεύεται ὅτι κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ περιφέρεται εἰς τὰ μέρη ὅπου ἔζη. Τὸ ἔθιμον τοῦτο σχετίζεται μὲ τὴν συνήθειαν νὰ ἀδειάζουν μίαν ὑδρίαν πλήρη ὕδατος ἅμα τῇ ἐξόδῳ τοῦ λειψάνου ἐκ τῆς οἰκίας. Βεβαίως τηρεῖται τὸ ἀρχαῖον ἔθιμον τῆς σπονδῆς οἴνου ἐπὶ τοῦ τάφου, καὶ μάλιστα ἀνὰ τακτὰ διαστήματα μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν.

Οἱ ἄνθρωποι συνήθως θάπτονται ἐντὸς τῶν νεκροταφείων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸν περίβολον τῶν ἐκκλησιῶν, ἂν καὶ οἱ ποιμένες καὶ οἱ γεωργοί, οἱ ὁποῖοι δὲν γειτονεύουν μὲ ἐκκλησίαν θάπτονται ἐπὶ λόφων ἢ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄρεων.

Γνωστά εἶναι τὰ δημοτικὰ τραγούδια ὅπου ὁ κλέφτης ἐκφράζει τὴν εὐχὴν νὰ ταφῆ ὀρθίος μετὰ τοῦ ὄπλου του, διὰ νὰ δύναται εὐκόλως νὰ πολεμῆ. Ὁ δὲ ναύτης ζητεῖ, ὡς ἄλλος ὀμηρικὸς Ἑλπίνωρ, νὰ ὀρυχθῆ ὁ τάφος του εἰς τὴν παραλία διὰ νὰ ἀκούη τὰ “ἔϊα μῶλα” καὶ τὸν ῥόχθον τῶν κυμάτων...

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ τῆς κηδείας, ἃς ἀναφέρωμε ὅτι ἐπιστρέφοντες ἐξ αὐτῆς οἱ συγγενεῖς πλένονται προκειμένου νὰ καθαρισθοῦν τοῦ μολύσματος, ὅπως ἔπραττον καὶ οἱ Ἀρχαῖοι. Ἀκολουθεῖ τὸ νεκρόδειπνον, τὸ ἀρχαῖον “περίδειπνον” κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς κηδείας ἐνῶ καὶ τὰς ἐπομένας δύο ἡμέρας παρατίθεται δεῖπνον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεῶτος εἰς ὅλους τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς φίλους. Σημειωτέον ὅτι τὸ φαγητὸν τὸ φέρει ἕκαστος τῶν δαιτυμόνων ἐκ τῆς οἰκίας, διότι ἀπαγορεύεται νὰ ἀνάπτεται πῦρ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεῶτος, ὅπερ μᾶς παραπέμπει εἰς ἀντίστοιχον περσικὸν ἔθιμον. Ἄς μὴ λησμονηθῆ τέλος ὅτι τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ὁ νεκρόδειπνος καλεῖται “παρηγοριά”...

Προχωροῦμε εἰς τὰ μνημόσυνα, τὰ ὁποῖα ἐπεβίωσαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ μάλιστα εἰς τὰς παραδοσιακὰς ἡμερομηνίας, ἃν καὶ δὲν συμβιβάζεται ἡ τέλεσις των μὲ τὰς ἀπόψεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας! Ὅπως χαρακτηριστικῶς ἐπισημαίνει ὁ Νικόλαος Πολίτης, ἡ τέλεσις των ἀντιβαίνει πρὸς τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας, δεδομένου ὅτι δὲν παραδέχεται αὕτη τὴν ὑπαρξιν “καθατηρίου” (1931, σ. 345). Παρ’ ὅλα αὐτὰ θεωρεῖ ὁ λαὸς ὅτι βλάπτει πολὺ τὴν ψυχὴν τῶν τεθνεῶτων ἢ παραμέλησις των, δι’ αὐτὸ καὶ τελοῦνται ἀπαρεγκλίτως κατὰ τὴν τρίτην, τὴν ἐνάτην καὶ τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν μετὰ τὸν θάνατον, καθὼς καὶ μετὰ τὴν παρέλευσιν τριμήνου καὶ ἑξαμήνου. Μετὰ τὴν ἐκπνοὴν ἔτους ἐντάσσονται αἱ τιμαὶ πρὸς τὸν νεκρὸν εἰς μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν τεθνεῶτων ἀπάσης τῆς οἰκογενείας. Κατὰ τὰ μνημόσυνα διανέμονται κόλλυβα, ἢ “συγχώρια” ἀλλέως καλούμενα, ὅπερ ἀποτελεῖ συνήθειαν μαρτυρουμένην ἤδη ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Τὰ κόλλυβα τὰ θέτουν μάλιστα εἰς πολλὰ μικρὰ πινάκια, τὰ ὁποῖα ἀφοῦ τὰ κοσμήσουν διὰ κόκκων ῥόδου, σταφίδων, ἀμυγδάλου κ.ἄ., τὰ στέλλουν εἰς διαφόρους γείτονας οἱ ὁποῖοι τρώγοντες συγχωροῦν τὸν νεκρὸν... Προσφέρονται ὅμως καὶ εἰς τὸν τάφον κόλλυβα, ὅπως ἐπίσης καὶ πλακοῦντες, ἄρτοι, οἶνος, ἔλαιον, ὄρυζα, καὶ καρποί, ἐστολισμένα ὅλα μὲ ἄνθη καὶ ταινίας.

Ἄς σημειώσωμε τέλος ὅτι θεωρεῖται μεγάλο κακὸν ὁ θάνατος εἰς τὴν ξενιτειάν, δι’ αὐτὸ ἐὰν δὲν εἶναι κατορθωτὴ ἢ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων τοῦ τεθνεῶτος, θέτουν ἐπὶ τῆς νεκρικῆς κλίνης ὁμοίωμα αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὁποῖου προσαρμόζουν κάποιον ἔνδυμα τοῦ τεθνεῶτος· εἰς τὸ ὁμοίωμα δὲ αὐτοῦ θρηνοῦν.

Τὸ πένθος, τέλος, ἐπὶ τῷ θανάτῳ ἐνὸς οἰκείου παρατείνεται ἀναλόγως τοῦ βαθ-

μοῦ συγγενείας: διαρκεῖ ἔν ἔτος διὰ γονεῖς, σύζυγον καὶ τέκνα, τρεῖς μῆνας διὰ τοὺς ἀπωτέρους συγγενεῖς καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας διὰ τοὺς φίλους.

Μὲ τὰ περὶ τοῦ νεοελληνικοῦ μνημοσύνου ἃς κλείσωμε λοιπὸν τὸ ὅλον ἄρθρον μας, τονίζοντες τὴν συνέχειαν τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων καὶ τὴν βαθεῖαν ρίζωσίν των εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχὴν παρὰ τὴν κατήχησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ ἔννοια τοῦ μνημοσύνου τῶν σαράντα ἡμερῶν.

Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχει τόσον διὰ τοὺς ἀρχαίους, ὅσον καὶ διὰ τοὺς νεοέλληνας τὸ μνημόσυνον τῶν σαράντα ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου. Βεβαίως τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα δὲν ἔχει οἰανδήποτε σημασίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκεία, ὅμως ἔχει ἰδιαίτερον νόημα διὰ τὴν Ἑλληνικὴν θρησκείαν τοῦ Δωδεκαθέου: Κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἄποψιν τὸ ψυχικὸν συγκρότημα τοῦ τεθνεῶτος ἐξερχόμενον τοῦ σώματος μετὰ τὸν θάνατον διατηρεῖ ἀφ' ἑνὸς ἰκανότητα ἀντιλήψεως τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀφ' ἑτέρου συνειδητῆς σκέψεως. Ὅμως σαράντα ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατον ἐπέρχεται ἡ ἀπόπτωσις τοῦ ἐξωτερικωτέρου τῶν χιτώνων τοῦ ψυχικοῦ συγκροτήματος, τοῦ συνήθως καλουμένου αἰθερικοῦ, καὶ τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μὴ διατήρησιν πλέον τῆς συνειδήσεως καὶ τὴν μετάπτωσιν τοῦ τεθνεῶτος εἰς μίαν κατάστασιν εὐχαρίστου ὕπνου. Ὅποτε αἱ σαράντα ἡμέραι εἶναι ἡ τελευταία εὐκαιρία οὐσιαστικῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ νεκροῦ καὶ ἐνδυναμώσεώς του διὰ τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐνεργείας μας, ὅπερ ἀποτελεῖ συνάμα τὸν κύριον σκοπὸν τελέσεως τῶν μνημοσύνων.

Παραπομπαί:

1. Kurtz, Donna καὶ Boardman, John, 1994: *Ἔθιμα ταφῆς στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον* (Greek Burial customs, Thames and Hudson 1971¹).
2. Farnell, Lewis Richard, 1971 (1895¹): *The Cults of the Greek States*, vv. I-V, Aegean Press, Chicago.
3. Rohde, Erwin, 1980 (1925¹): *Psyche*, Ares, Chicago.
3. Ἀλεξίου (Alexiou), Margaret, 1974: *The ritual lament in Greek tradition*, Cambridge U.P.
4. de Prott, Ioannes καὶ Ziehen, Ludovicus, 1988: *Leges Graecorum Sacrae*, Ares, Chicago 1988 (Leipzig 1896-1906¹)
5. Garland, Robert, 1989: 'The well-ordered corpse: An investigation into the

motives behind Greek funerary legislation', *BICS* 36, σ. 1-15.

6. Ἀλεξίου, ἔ.ἄ. σ. 202.

7. Πολίτης, Νικόλαος, 1975²: 'Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν', εἰς *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Β'*, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι.

Πολίτης, Νικόλαος, 1931: 'Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν', εἰς *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Γ'*, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι.

8. Ἀλεξίου, ἔ.ἄ. σ. 203.